

Orosz István

Bocskai István és a hajdúk

István Bocskai and the Hajduk

The privileges guaranteed to the hajduk foot soldiers (haiduk, heyduck) constituted a strong weapon in the hands of Bocskai for they strengthened the alliance between the prince and these soldiers. It was due to this that, at the negotiations with the court, the prince could reject the "first" Peace Treaty of Vienna, and sign a second one of more favourable conditions.

A magyar társadalom a 16. század végén és a 17. század első éveiben válságos esztendőket élt meg. A 15 éves háború pusztításai tovább szegényítették a török pusztításai miatt már korábban is sokat szenvedett lakosságot. Rudolf császár és király intézkedései nem tompították, hanem mélyítették a válságot. A protestánsok üldözésével, templomaik elfoglalásával vallásában sértette meg magyarországi alattvalóinak többségét. A felségáru-lási perekkel – amelyek egyetlen célja a birtokelkobzás volt – a nagybirtokosok egy részét tette ellenfelévé, s idézett elő rettegést a többiek körében, 1600-ban kiadott rendeletével pedig, amellyel a háború kellős közepén elbocsátotta szolgálatából a katonáskodó hajdúkat, e számottevő társadalmi réteget fordította maga ellen.¹

Az elégedetlenség a Bocskai István vezette szabadságharcban öltött testet, amelynek első mozzanataként egymásra talált a tiszántúli nagyúr és a békétlen hajdúk tömege.

A hajdúság nem Bocskai István korában jelent meg a magyar történelemben, hanem már a 15. század második felében és a 16. század elején. Eredetileg a hajdúk marhapásztorok, olyan „hajtók” voltak, akik a dél-németországi, észak-italiai vásárookra szánt magyarországi szarvasmarhákat terelték a külföldi városokba. A marhapásztor hajdúk életmódjának első nagy válsága már a 15–16. század fordulóján bekövetkezett. Ez a válság okozta, hogy a hajdúk az 1514. évi parasztháború katonai bázisává válva Dózsa György leghűségesebb katonáivá lettek. Az elbukott felkelést úgy is tekinthetjük, mint sikertelen kísérletet a marhahajtó életforma válságának megoldására. A hajdúk előtt a 16. század folyamán már nem volt más út, mint a marhapásztorból katonává válás, ami a század második felében a török hódításai miatt be is következett. A török elleni küzdelem számtalan falu és város pusztulásával járt együtt éppen Magyarország leggazdagabb területén, az Alföldön. A szegény jobbágnak vagy egytelkes nemesnek háza felégetése, jószágainak elhajtása után nem volt más lehetősége, mint elmenekülni Erdélybe vagy a királyi Magyarországra, vagy pedig beállni a katonává vált hajdúk közé. Az egykori marhahajtók tömege a 16. században kiegészült a falvaikból elmenekült, elűzött jobbágyok, kispapok csoportjaival.²

¹ A hajdúkra vonatkozó igen gazdag irodalomból csak a legfontosabbakra hivatkozhatunk. Nagy László: *A Bocskai szabadságharc katonai története*. Bp., 1961. *Uő. Hajdúvitézek (1591–1699)*. Bp., 1983. *Uő. Egy szabályos magyar úr Genjben*. Hajdúböszörmény, 2000. Nagy László–Nyakas Miklós: *Hajdúvisztességük öre*. Hajdúböszörmény 2001. Balogh István: *Hajdúság*. Bp., 1969. Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. Módy György szerk.: *A hajdúk a magyar történelemben*. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10. sz. Debrecen, 1969.

² Császár Edit: *A hajdúság kialakulása és fejlődése*. Debrecen, 1932. Szabó István: *A hajdúság kialakulása*. Debrecen, 1956. Rácz István: i. m. 24. p.

A törökellenes háborúk azonban távolról sem teremtették meg minden hajdú számára a zsoldos katonai szolgálat lehetőségét. Ilyeneknek csak az ún. „iratos” vagy „királyi” hajdúkat tekinthetjük. A többiek zsold nélküli, csak prédából élő, ún. „szabad hajdú”-k voltak.³ A földönfutóvá vált jobbágyok, zsellérek, kismesek természetesen nem az iratos, hanem a szabad hajdúk sorait szaporították. A Bocskai-szabadságharcban fontos szerepet játszó Illésházy István felvidéki nagybirtokos is úgy tekintett a szabad hajdúkra, mint akik „támadtak vala az jobbágyágból, az kiknek hazájok elpuszttatott az hadak miatt.”⁴

A szabad hajdúk a 16. század második felében talán még inkább a társadalom számkivetettjei voltak, mint korábban a pásztor hajdúk. Míután ők sem ismertek erkölcsi korlátot, s raboltak, fosztogattak törököt, magyart, jobbágyot és földesurat egyaránt, nem csodálkozhatunk rajta, hogy kiirtásukat – akár a vadállatokét – országgyűlési törvények írták elő a királyi Magyarországon⁵ és Erdélyben egyaránt. 1600-ban az erdélyi lécfalvi országgyűlésen pl. úgy határoztak, hogy „az hol pedig (a hajdúk) contumacia ducti (engedetlenségtől vezetve) csoportonként járván falukra városokra ütvén, dúlást, kóborlást cselekedének, tehát a féle contumax (csökönös) latroknak az hadnagyjokat meg fogják s felakasszák, a több közlegényeket pedig megfogják és fogsággal meg büntessék”.⁶

A hajdúság részint a török, részint a földesúri hatalom alól menekülők révén kiapadhatatlan forrással rendelkezett. A terhek alól menekülő jobbágy – Györffy István szavai szerint – „sarcolt fosztogatott helyett sarcoló és fosztogató lett, a jobbágyágból felszabadultnak érezte magát”.⁷ E két forrás természetesen a háborúk idején volt a legbőségebb. 1567–93 között viszonylag kevesen váltak szabad hajdúvá, a 15 éves háború alatt ismét egyre többen. A 16–17. század fordulóján parancsolóan vetődött fel a megoldás szükségessége, azaz a hajdúk visszaillesztése a társadalom rendjébe. E visszavezetés két szinten történhetett volna meg: a szabad hajdúk tömegének állandó katonává, azaz „iratos” hajdúvá tételével, illetve a hajdúk pusztai földekre telepítésével. A 15 éves háború során meg lehetett volna ragadni mindkét lehetőséget.

A Habsburgok magyarországi uralma óta ugyanis ez volt az első háború, amelyben a császári csapatok támadólag léptek fel a törökkel szemben. A várháborúk helyére ismét a sík terepen vívott csaták léptek, amihez nagy tömegek kellettek. Meg volt tehát a lehetőség, hogy a török ellen felfogadják és harcba vezessék a csekély zsoldért bármire kész szabad hajdúságot. A töröktől visszafoglalt pusztai területekre történő telepítés pedig a

³ Dudás Gyula: *A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században*. Szeged, 1887. Komáromy András: *A szabad hajdúkra vonatkozó levéltári kutatások*. Bp., 1898. Takács Sándor: *A magyar gyalogság megalakulása*. Bp., 1906. 32. 92. p.

⁴ Monumenta Hungariae Historica Scriptorum (MHHS) VII. k. Illésházy István: *Földjegyzései* 65. p. Sztáray Mihály prédikátor szerint „azok a szerencsétlen jobbágyok, kiket a török kiűzött lakóhelyükről, ha valamely földesúr nem könyörült rajtuk, s nem adott nekik földet, hogy megélhessenek, csapatokba verődtek s rablásból tengették életüket. Mint hajdúk kóborolták be a pusztákat, törököt fogtak ha lehetett, de nagyobbára a szegény népen élőködtek.” Idézi: Rác István: *A török világ hagyatéka Magyarországon*. Debrecen, 1995. 211–12. p.

⁵ Az 1557. évi 23. tc., az 1574. évi 14. tc., az 1597. évi 24. tc., az 1604. évi 12. tc. stb.

⁶ Erdélyország Történeti Tára (ETT) I. k. 225. p.

⁷ Györffy István: *A hajdúk eredete*. Bp., 1927. 11. p.

társadalomba való befogadás, sőt a társadalmi felemelkedés kérdését is megoldhatta volna, hiszen azt aligha lehetett elképzelni, hogy a hajdúk jobbágyként lehettek volna viszszavezethetők a társadalomba.

Minderről Rudolf uralkodása alatt szó sem lehetett. Sőt a már említett 1600. évi rendelettel, a királyi hajdúk elbocsátásával a császár válságba juttatta a „beérkezett”, állandó katonává lett hajdúkat is. Az elbocsátásokban a pénzügyi okoknál sokkal nagyobb szerepet játszott a beteg uralkodó magyarok iránti bizalmatlansága, amely az olcsó hajdúk helyébe a drága, de megbízható német vagy vallon zsoldosokat állította. A császári politikának nem kis része volt abban, hogy a hajdúk kérdés a 17. század első éveiben ugyanolyan élességgel vetődött fel, mint a vallásszabadság vagy a rendi önállóság és nemzeti függetlenség kérdése.

Bocskai István volt az a politikus, aki az elégedetlenek élére állva, szabadságharcában kísérletet tett a vallásszabadság, a rendi és nemzeti függetlenség megvédése mellett a hajdúk kérdés megoldására is.

Bocskai nemzeti függetlenségi eszméi, a vallásszabadság kérdései valószínűleg kevésbé érintették a hajdúkat, bár ők is gyűlölték a német zsoldosokat és parancsnokaikat. Az a tény pedig, hogy egy törökbarát erdélyi csoportra támaszkodva akarta elindítani a szabadságharcot, eleve elriasztóan hatott a törököt (is) mérhetetlenül gyűlölő hajdúkra.

Ennek ellenére történeti tény, hogy a szabadságharc kirobbantói azok a hajdúk lettek, akik fellázadtak parancsnokuk ellen, és 1604. október 15-én Álmosd és Diószeg között győzelmet arattak, megakadályozván a németeket Bocskai várának, Kerekinek elfoglalásában, s ezáltal meggátolták a császárt abban, hogy a kelet-magyarországi főúr birtokait ugyanúgy konfiskálhassa, mint pl. Illésházy Istvánét.

A szorongatott helyzetben lévő Bocskai már előzetesen tárgyalta Németi Balázs és Lippai Balázs hajdú kapitányokkal, akik megfogadták, hogy „mellette lesznek mindhalálig in vindicanda libertatem patriae et religionis” (a haza és a vallás szabadságának megoltalmazásában).⁸ Az is elképzelhető, hogy Bocskaiban már ekkor felmerült a hajdúk letelepítésének gondolata,⁹ s a hajdúk kapitányai ezért sem akartak „nemzetük hóhérei” lenni,¹⁰ valószínűbb azonban, hogy a hajdúk megnyerésében nagyobb szerepe volt a főúr pénzének és kincsének, „aki sem munkáját nem szánván és értékét semmiben sem kímélvén, pénzzel amit nem ért, ezüstmiveit, kit épen, kit darabokra vagdaltatván tartozás nélkül osztatá a hajdúknak, hogy magához vonhassa őket”.¹¹

A megnyerés mellett legalább ennyire fontos volt a hajdúk megtartása. Bocskai maga is elismerte, hogy nélküle „magoktól is...reá támadtak volna a németre”,¹² de aligha maradtak volna meg mellette, ha nem szervez belőlük ütőképes hadsereget, a szabadságharc kiszélesedésekor nem védi meg őket a politikai támadásoktól, s a háború végén letelepítésükkel nem igyekszik végleges megoldást találni problémáikra.

Ismeretes, hogy a szabadságharc a hajdúk és a „háti bőrös, gubás és meztlábás” jobbágyok¹³ felkeléseként kezdődött. Bocskai október 15-e után hajdúí élén rövidesen bevonult Debrecenbe és Váradra, s Tokajnál győzelmet aratott Belgiojoso felett, aki előtt a

⁸ Erdélyi Történelmi Adatok (ETA) *Szepsi Lackó Máté krónikája* III. k. 52. p.

⁹ Benda Kálmán: *Bocskai István (1557–1606)*. Bp., é. n. 155. p.

¹⁰ Thaly Kálmán: *Bocskai leveleskönyve. Magyar Történelmi Tár* (MTT) XIX. k. 103. p.

¹¹ MHHS VII. k. Hidvégi Mikó Ferenc: *Históriája* 167–69. p.

¹² Thaly Kálmán: i. m. 103. p.

¹³ Idézi: Benda Kálmán: *A Bocskai-szabadságharc*. Bp., 1955. 23. p.

kassai polgárok bezárták városuk kapuit, de beengedték Bocskai csapatait. Kelet-Magyarország a felkelők kezére került, s mód nyílt a szabadságharc társadalmi bázisának kiszélesítésére. A szabadságküzdelem vezére már 1604. november 12-én Kassáról kiáltványban szólította fel a nemességet a csatlakozásra. A felhívás sikere – bár a nyugati megyék nemessége vonakodott – nemcsak a résztvevők körét szélesítette, de azt is jelentette, hogy a vezetés átcsúszott a nemesség kezébe, különösen akkor, amikor Illésházy István s az ő példájára több főnemes is Bocskaihoz csatlakozott. A nemesség csatlakozása nem egyszerűen szóbeli gesztus volt. Bocskai már 1604 novemberében azt is megkívánta, hogy „mind urak, mind nemesek és egyéb statusok quo meliori possunt, ordine et apparatu personaliter statim de facto insurgáljanak” (minél jobban képesek, rendben és felkészülten személyesen tüstént és azonnal szálljanak hadba) és velem jöjjenek”.¹⁴

Óhatatlan volt, hogy a nemesség bekapcsolódásával a hajdúk szerepe csökkenjen a küzdelemben. A valóságban mégsem teljesen ez volt a helyzet. A hajdúk eszközt jelentettek a fejedelem kezében a hadba szállástól vonakodó nemességgel szemben. Az erdélyi rendeket pl. azzal intette Bocskai, hogy „...az hadaknak innen (ti. Magyarországról) való bevitelére okot ne adjanak Kegyelmetek, nehogy az ország a hajdúk által még jobban elpusztuljon, s ha mégis be kell vinni őket... az nagyobb pusztításokra lészen és károkra”.¹⁵

Annak ellenére, hogy 1605 januárjától a hajdúk nem egyedül harcoltak Bocskai seregében, továbbra is rajtuk állt vagy bukott a szabadságharc sikere. Mellettük nem a nemesi felkelés, hanem csak a székelyek és a török–tatár segédcsapatok játszottak érdemleges katonai szerepet a hadjáratokban.

Ez okozta, hogy Bocskainak törekednie kellett a szabad hajdúk reguláris csapatokká szervezésére. Ez 1605 tavaszán kezdődött, de még a békekötéskor sem fejeződött be. A cél az volt, hogy a harcoló csapatokból hadsereg szerveződjék. Egyik lépésként Bocskai a zömmel gyalogosokból álló hajdú csapatok mellé „minthogy mindent csakis az gyalog által végbe nem vihetni”,¹⁶ lovas hadat szervezett. Híres „kék gyalogjaiból” pedig elit csapatot szervezett. A regularizáció jele volt az is, hogy a hajdúk fizetését és ételmezését központilag intézték – legalábbis elvben. A zsold jó részét Bocskai adta saját jövedelméből, bár a rendek is megajánlották a portánkénti két forint hadiadót. A fejedelem a töröktől is elsősorban pénzt és nem katonát kért, mivel „az hadbéli segítség az pénzbeli segítség nélkül... semmiképpen nem állandó”.¹⁷ A városok taxáját is zsoldfizetésre használták fel. A reguláris hadsereg szervezésének fontos eleme volt Bocskai két hadiszabályzata is, amelyek kimondták a regularitás legfőbb elvét, azt, hogy a kapitányoknak rendszeres lajstromot kell vezetniük katonáikról.¹⁸

Azon, hogy a száz év óta szervezetlen szabad hajdúkból nem lehetett néhány hónap alatt reguláris sereget kovácsolni, nem csodálkozhatunk. Azt azonban elismerés illeti, hogy Bocskai törekedett megoldani a hajdúknak egyik sok évtizedes problémáját.

¹⁴ Demko Kálmán: *Adatok Bocskai István korának történetéhez. Történelmi Tár* 1889. 164. p.

¹⁵ ETA I. k. 215. p.

¹⁶ Demko Kálmán: i. m. 622. p.

¹⁷ Thaly Kálmán: i. m. 92. p.

¹⁸ A két hadiszabályzat közül van a *Haditörténeti Közlemények* 1890. és 1923–24. évi számaiban.

A hajdúk és Bocskai viszonyát a szabadságharc időszakában az elmondottakon túl még két kérdés befolyásolta: a török segítség és a nemesség hajdú-ellenessége.

A hajdúk németektől történő elpártolásának egyik fő oka az volt, hogy a török helyett Bocskai ellen akarták őket felhasználni.¹⁹ Nehezen érthették volna meg azonban azt is, hogy fő ellenségükkel, a törökkel együtt kell harcolni a németek ellen. Arra kérték a fejedelmet: „ne tartozzanak úk az törökkel együtt hadakozni, hanem úk akkor más hadban legyenek”.²⁰

A nemesség hajdú-ellenessége jórészt azokban a megújuló panaszokban mutatkozott meg, amelyek a nemesség csatlakozása után 1605 tavaszán megerősödtek. Azt kívánták Bocskaitól, hogy kemény büntetésekkel fegyelmezze meg hajdú katonáit, akik „malmoikat el vagdalának, a féléknek kezek el vágattassék, a kik pedig falukat szánt szándékkal égetének, azok megégettessenek”.²¹ A fejedelem beismerte ugyan, hogy „hadunk a közönséges jónak felette nagy ártalmára és kárára vagyon”,²² de meg is védte hajdú katonáit, s arra figyelmeztette nemes társait, hogy „ilyen változás közönségesen soha kár nélkül nem lehet, ha oly jó szél találtatott volna valahonnan, az mi hírünk nélkül az német császár erejét kifúhatta volna Magyarországról, talán úgy kár nélkül helyre tudtuk volna hütünknek és nemességünknek szabadságát állítani, de hogy haddal kellett azokat innen kiverniünk az kik minket rontottak, kárral kellett annak megelenni, kit az következendő jólétért el kell mindnyájan szenvednünk”.²³

A nemesi panaszok megszűnhettek volna, ha megoldódik a hajdúk társadalmi befogadásának másik módja: megnemesítésük és letelepítésük. A korponai országgyűlésig a hajdúk letelepítésükre és kiváltságolásukra csak ígéreteket kaptak, konkrét megvalósulás nélkül. Ez a helyzet váltotta ki azokat a mozgalmakat, amelyek válaszút elé állították az országgyűlést: vagy konkrét ígéretet tesznek a hajdúk kérdés megoldására, vagy számolni kell azzal, hogy a hadsereg zömét alkotó hajdúság elpártol a szabadságharc ügyétől. Az országgyűlés az előbbi választotta. A megoldást az 1605. december 12-én kiadott kiváltságlevél jelentette, amely a székelyekhez hasonló szabad katonaságot hozott létre.

A kiváltságlevélben a fejedelem kimondotta, hogy „őket (ti. a hajdúkat) egyenként és összességükben a paraszti és nem nemesi állapotból, amelyben születtek, és amelyben eddig éltek, kegyelmesen kiemeljük és elrendeljük, hogy említett katonáinkat törvényes utódaikkal együtt a mai Magyar- és Erdélyországunk igazi nemesi sorába és számába számlálják és beírják, őket igaz nemeseknek tartsák, miként mi is azok sorába számláljuk és fogadjuk őket”.²⁴

Az ilyen együttes nemesítés természetesen nem jelentette a nemesi privilégiumok korlátlan birtoklását, valójában szabad paraszti állapot volt, de az örökösen földhöz kötött jobbágyokra így is óriási vonzerőt gyakorolt, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a jobbágyi felemelkedés törvényes útjai éppen a hajdúk kiváltságolása után pár évvel, 1608-

¹⁹ ETA III. k. 49–50. p.

²⁰ MHHS XXI. k. *Gyulafy Lestár Feljegyzései*. 33. p.

²¹ ETA III. k. 60. p.

²² Szilágyi Sándor: *Bocskai István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Történelmi Tár* 1878. 17. p.

²³ Uo. 585. p.

²⁴ Benda Kálmán: i. m. (A Bocskai-szabadságharc) *Okmánytár*, 127. p.

²⁵ Varga János: *Jobbágysrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Bp., 1969. 165–67. p.

ban záródott le végérvényesen azzal, hogy az országgyűlés a jobbágyköltözések ügyében a döntést a vármegyékre bízta.²⁵

A hajdúk katonai szolgálataikért (az eddigiekért és az ezután következőkért) kaptak nemességüket, mellette Kálló, Nánás, Dorog, Varjas, Hadház, Vámospércs, Sima és Vid területét, valamint a „rendes és rendkívüli adó, bér, segélypénz és kamarai nyereség, nem különben kilenced, tized, vagy bármilyen paraszti és polgári szolgáltatások teljesítése”²⁶ alóli felmentésüket, s ezzel a kiváltságosak soraiba léptek. A letelepítésükre szánt települések közül Simán, Viden és Varjason nem születtek új oppidumok, bár az elpusztult három falu határát később a hajdúk használták. Soraik Bocskai későbbi telepítései során kibővültek a köleséri és a szoboszlói hajdúkkal. Ez utóbbi a Halasi Fekete Péter kapitány vezetése alatti hétszáz lovas hajdú városává vált. A 17. században „öreg” hajdú városnak nevezett hét település közé számították Böszörményt, amelyet valójában a kállói hajdúk kaptak meg a privilégium-levéiben szereplő Kálló mezőváros helyett. Polgár ugyan nem szerepelt a fejedelem telepítései között, a későbbiekben azonban a hajdúk és a török hatalom közötti tárgyalásokban mindig úgy hivatkoztak rá, mintha a fejedelem adományozta volna területét a hajdúknak. Valójában a polgári hajdúk Báthory Gábor fejedelem, illetve II. Mátyás király adományából lehettek a település birtokosai.²⁷

A hajdúknak adott privilégiumok erős fegyvert jelentettek Bocskai kezében, mert megerősítették a fejedelem és a hajdúk szövetségét. Erre támaszkodva tudta elutasítani a bécsi udvarral folytatott tárgyalásokon az „első” bécsi békét, s kötötte meg kedvezőbb feltételekkel a másodikat.

A hajdúk problémái azonban véglegesen a nemesítéssel és a letelepítéssel sem oldódtak meg véglegesen, sőt Bocskai halála után az 1607–1608. évi hajdúfelkelésbe torkollottak. Ezek bemutatása azonban már kívül esik e rövid cikk keretein.²⁸

²⁶ Benda Kálmán: i. m. (A Bocskai-szabadságharc) *Okmánytár*, 129. p.

²⁷ A hajdúk megtelepedésére: Komoróczy György szerk.: *Hajdúhadház múltja és jele*, Gyula 1972, 324. p. Komoróczy György szerk.: *Hajdúdorog története*. Gyula, 1970. 222–23. p. Szendrey István szerk.: *Hajdúböszörmény története*. Hajdúböszörmény, 1972. 62. p. Rác István szerk.: *Hajdúnánás története*. Hajdúnánás 1973. 258. p. Dankó Imre szerk.: *Hajdúszoboszló monográfiája*. Hajdúszoboszló, 1975. 156–59. p. Bencsik János szerk.: *Polgár története*. Polgár 1974. 90. p.

²⁸ Rác István: i. m. (*A hajdúk a XVII. században*) 58. p.